

VALLASEK JÚLIA

OTTHON? A LEHEL-UTCÁBAN?

Trianoni menekültek megjelenítése a két világháború közti magyar regényben

„Most nem érek rá verseket írni, mert levelet is csak vasárnap szabad. De leckét írhatok bőven: például magyar órán a tanár azt mondta, a következő dolgozat címe *„A vagonlakók’*, 7 oldal október 26ra. És erről kell írni valamilyen hazafias dolgot.”¹ A tizenöt éves József Attila írja ezt az iskolai beszámólót nővérének 1920. október 24-én, Makón keltezett levelében, e részlettel rávilágítva nemcsak arra, hogy a közoktatás alkalmanként nem fejleszti, hanem korlátozza a kreativitást, de arra is, hogy mennyire „kézenfekvő”, kötelező iskolai feladatban feldolgozható téma lehetett a vagonlakók, illetve tágabb értelemben a trianoni menekültek helyzete a húszas évek legelején. Trianoni menekült alatt jelen esetben mindazok értendők, akik az első világháborút követő impériumváltás után az új fennhatóság alá kerülő országrészekről Magyarország belseje felé költöztek, függetlenül attól, hogy kényszerből vagy jobb megélhetés, alkalmasabb életkörülmények reményében hagyták el eredeti lakhelyüket.² Nem tartoznak viszont ide azok a világháborús menekültek, akik korábban, például az 1916-os erdélyi román betörés hatására hagyták el otthonukat és később a hatalomváltás miatt nem tértek vissza oda.

Az 1920-ban felállított Országos Menekültügyi Hivatal nyilvántartása szerint 1918 és 1924 között mintegy 350 ezer ember költözött korábbi otthonából Magyarország belső területeire, tényleges számuk ennél magasabb lehetett. A kérdésnek monográfiát szentelő Istvan Mocsy 420–425 ezer menekültről írt.³ A legfrissebb kutatások⁴ nem zárják ki, hogy ennél magasabb számról, megközelítőleg félmillióról is beszélhetünk.

¹ *József Attila válogatott levelezése*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta FEHÉR Erzsébet, Új Magyar Múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 11. p.

² KOLOH Gábor: *A trianoni menekültek száma*, In: ABLONCZY Balázs: *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2020, 11–22., 11. p.

³ MOCZY, Istvan: *The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918-1921*, East European Monographs, Brooklyn College Press, New York, 1984, 177. p.

⁴ KOLOH: i.m., 22. p.

Társadalmi összetételét tekintve heterogén tömegről van szó, melynek java része középosztálybeli származású volt, többségük megélhetése korábban az államtól függött (például vasúti alkalmazottak, tisztviselők stb. voltak). Mivel családokról van szó, magas körökben az eltartottak (nők, gyerekek, jövedelemmel nem rendelkező idősek) aránya. Noha a köztudatban (és az itt elemzésre kerülő művekben is) elsősorban úgy szerepel, hogy a trianoni menekültek sorsa a keresztény magyar középosztály szenvedéstörténetének része, fontos megjegyezni, hogy az érintettek köre mind társadalmi rétegzettség, mind vallási-etnikai hovatartozás szempontjából jóval összetettebb volt.

A menekültek lakhatásának megoldása rendkívüli problémát jelentett. „Voltak ugyan közöttük, akik a fővárosban vagy vidéken saját ingatlanl rendelkeztek, esetleg rokonaikhoz költöztek, százezrekre ment azonban azoknak a száma, akik bérletekbe, albérletekbe, átmeneti szállásokba kényszerültek. Külön közösséget alkottak azok, akik tömegszállásokon, nyomortelepeken vagy vasúti pályaudvarok mellékvágányain veszteglő kocsikban laktak – sokszor éveken át. Vidéken főleg átalakított gyárépületekben, a fővárosban az Augusztá-, Bocskay-, Juranics-, Mária Valéria- és Zita-telep egészségtelen törpelakásaiban és barakkjaiban, valamint a Ferencvárosi, a Kőbányai, a Nyugati és a Rákosrendező pályaudvar félretolt tehervagonjaiban menekültek tízezrei zsúfolódtak össze.”⁵

A menekült sors szimbolikus (mert kétségtelenül leglátványosabb) megjelenítője tehát a vagonlakó lett, noha a trianoni menekültek alig 10%-a élt hosszabb-rövidebb ideig rendező pályaudvarokon veszteglő vagonokban, elsősorban a menekültválság első időszakában. A vagonlakók (tágabban a menekültek) helyzetének rendezése nemcsak a korabeli hatóságoknak jelentett megoldandó problémát, a korszak közvéleményét is jelentősen foglalkoztatta, a korabeli fővárosi és vidéki lapok rendszeresen közöltek róluk különféle sajtóműfajokban (hír, tudósítás, riport, stb.)⁶ Mivel nem csupán Budapesten, hanem vidéken, akár kis településeken is állomásoztak menekült családoknak ideiglenes szállást biztosító vagonok, a menekültek „az egész ország élme nyeivé váltak, furcsa helyzetük és lakhatási körülményeik miatt a kisközösségekben is megjelenítették a trianoni békeszerződés következményeit”⁷.

Ugyanakkor ez a párszázezres, heterogén tömeg később nem integrálódott csoportként a magyar társadalomba, az integráció egyéni lehetőségek, döntések függvényében történt meg. Ámbar a következő évtizedben a menekültek

⁵ ZEIDLER Miklós: A trianoni békeszerződés és Magyarország. Kihívások és válaszok, In: *Fejezetek az új- és jelenkori magyar történelemből*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006, 164. p.

⁶ Az Arcanum Digitális Tudománytár felületén megtalálható digitalizált sajtóanyag 1849 találatot ad a „vagonlakó” kifejezésre 1918 és 1925 közötti időszakra, 2021. december 23-án.

⁷ ABLONCZY Balázs: „Kétéltűek?” A Trianon utáni menekülés és annak rajzai a korszak irodalmában, *Korunk*, 2020. május, 110–121. p., 112. p.

csoporthat nem jelentkeztek komolyan vehető politikai-társadalmi erőként, az egyes életpályákon belül a menekült háttér hozzájárulhatott a „jó magyar hazafi” megbízható imázsának kialakításához. (E jelenségnek azt a vetületét, hogy a menekült-státusz imázsalkotó szerepével vissza is lehetett élni, több, itt elemzésre kerülő regény éles kritikával ábrázolja.) A trianoni menekült-lét kontextusa 1924 után megváltozott, a legégetőbbnek vélt lakhatási probléma megoldása után a menekültek kérdése immár nem társadalmi problémaként, hanem egyéni élettörténetekbe integrált elemként jelent meg elsősorban.

Ezen a ponton kaphat(na) kiemelkedő szerepet az egyéni sorsábrázolásra fókuszáló irodalom, elsősorban az élettörténetek komplex kibontására alkalmas narratív műfajok. A művészi alkotások, noha nem rendelkeznek a hivatalos emlékezetpolitikai gyakorlatok eszköztárával, s így hatókörük is más, többnyire kisebb, mégis képesek úgy tematizálni bizonyos eseményeket, élményeket, hogy azok jelentősége megőrződjön az adott közösség kulturális emlékezetében.

Ahhoz, hogy egy irodalmi/filmes alkotás ezt az emlékezetformáló szerepét betölthesse, nem elsődlegesen az szükséges, hogy történelmi szempontból hiteles adatokkal dolgozzon, annál fontosabb viszont, hogy az olvasó az ott körvonalazott világképet, konfliktusokat, nyelvhasználatot stb. autentikusnak, igaznak fogadja el. Az irodalmi művek tehát többnyire olyan képeket hoznak létre a múltból, amelyek valamilyen szinten illeszkednek a kollektív emlékezetben már létezőhöz (sőt, minél inkább populáris regiszterben mozog az adott alkotás, feltételezhetően annál zökkenőmentesebben illeszkedik, míg az esztétikailag kifinomultabb, értékesebb művek öntörvényű nyelvi világgal, prózapoétikájukkal stb. gyakran szubverzív módon viszonyulnak a kollektív emlékezetben létező toposzokhoz, felülírják, szétírják azokat).

„Annak, hogy a közvéleményben a húszas évek közepe után jelentősen elhalványult a menekültek képe, és tartósan nem ragadt meg a nemzeti emlékezetben, oka lehet az is, hogy a szépirodalomban nem találunk olyan markáns alkotót, aki ezt a menekült sorsot kellő művészi erővel tudta volna megjeleníteni. Pedig művekben tulajdonképpen nem volt hiány.”⁸ – írja Ablonczy Balázs.

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy azon (meglehetősen ritka) esetekben, amikor egy szépirodalmi, fikciós alkotás a trianoni menekültek kérdését tárgyalja központi témaként, akkor hogyan teszi mindezt. Ehhez öt olyan regényt választottam ki elemzésre, melyekben a trianoni menekült lét-helyzetek, jellegzetes problémák és konfliktusok a narrációalakítás fő elemeit képezik, ahol a főhős(ök) világát meghatározza a menekült-státusz. Mivel a rövidprózánál jóval komplexebb narrációs ívvel és szereplőgárdával dolgozó regényműfaj talán a leginkább alkalmas a közösségi emlékezetben megragadó történetek formálására és továbbítására, ugyanakkor a húszas-harmincas

⁸ *Uo.*, 112. p.

éveknek is a regény a legerősebb (és legkedveltebb) prózaműfaja, jelen tanulmányban kizárólag regényeket vizsgálók.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a téma más műfajokban is megjelenik, akár olyan, a téma szempontjából szokatlannak tűnően is, mint a kuplé. Kálmán Jenő Új időkben közölt A vagonlakó keserve című verse például a kabaré világhoz illő, tréfás-könnyed összefoglalója a menekült-lét egy igen kevésé mulatságos vetületének. „Mert egy ilyen vagonlakás valóságos átok / Kapu-pénz helyett rendszeren peronjegyet váltok. / És lakásom közelében füttyülni is fázom, / Mert ha egyet füttyentek, hát elindul a házom.”⁹

Az események (menekülés, integráció) valós idejében, a húszas évek első felében meglehetősen kevés olyan irodalmi mű született, amely ezt a témát dolgozta volna fel.

Kisprózában Babits közismert, a Kosztolányi szerkesztette, eredetileg az 1920-as Vértő Magyarország antológiában is szereplő A repülő falu című novellája az 1916-os betörés utáni menekülés, „még az első okkupáció” idejére teszi a menekültek után repülő falu történetét, de a történet voltaképpen narrátora, aki a keretes szerkezetű novellában az író-alterego narrátornak kocsmái borozgatás közben elmeséli a „csíktábori csoda” történetét, már trianoni menekült.

„A menekülttel egy kis olcsó kocsmában ismerkedtem meg, ahol ő túlzottan szerény vacsorát fogyasztott és büszke méltósággal tűrte a pincérek kicsinylését. Eleinte szörnyű nehezen bírt fölmelegedni; látszott rajta, hogy nagy és megokolt ellenszenv van benne a pestiek iránt: nem is igen titkolta véleményét.”¹⁰

A novella menekült-hőse személyes tragédiáját rejtja a menekültek után repülő csíki falu történetébe, hogy a novella végén a narrátortól megtudjuk, a hitelesség kedvéért megnevezett Csíktábor nevű helység nem létezik, csupán veszteség, megalázottság-történet fantázia segítségével történő feloldására való próbálkozás a „csíktábori csoda”.

Terescsényi György Vagonlakók¹¹ című, Új Időkben közölt novellája csak metaforikus értelmezésen keresztül kapcsolódhat a menekültek-vagonlakók témakört feldolgozó művek közé, noha 1925-ben a cím egyértelműen erőteljesen áthallásosnak számított, maga az elbeszélés voltaképpen egy vagonban lakó fecskecs család megmentésének története.

Szitnyai Zoltán korai, 1926-os Bolondok tornya című kötetének több elbeszélésében is szerepet kap a menekült-lét ábrázolása, ahogy az 1932-es Szeptemberi majális szövegeiben is, míg Hodinai Hodinák című regényében pedig

⁹ KÁLMÁN Jenő: A vagonlakó keserve, *Új Idők*, 1922/2. szám, 410. p.

¹⁰ BABITS Mihály: A repülő falu, In: *Vértő Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*, második kiadás, Budapest, 1928, 192–206. p.

¹¹ TERESCSENYI György: Vagonlakók, *Új Idők*, 1925. március 22, 285–286. p.

(1936) a selmecebányai menekültek budapesti világról fest az itt elemzésre kerülő Ignác Rózsa vagy Török Sándor regényhez meglehetősen hasonló képet, a „megélhetési menekült” viselkedést karikírozva. Azokét, akik „törvényhatósági közgyűlésnek” nevezve a kiskocsmai iszogatást „vidám koccintgatás mellett feketelistát készítenek bosszúra szomjasan azoknak a névsorából, akik odaát mertek maradni. Ejh, nem itt az ő helye, itt éppen elegenden akarnak megélni abból, hogy menekült magyarok. Itt aztán könnyű is magyarnak lenni, csak jelvényt kell tűzni a gomblyukba és nagy hangon mellet verni, hogy nem, nem soha!”¹² Szitnyai novellái azonban elsősorban nem a menekülésre és az új közegbe való integrációra, hanem az onnan utóbb a szülőföldre, többnyire egy kisvárosba való (alkalmi) visszatérésre, az oda visszaintegrálódás lehetetlenségére fókuszálnak. Az új fennhatóság alá került, megkisebbedett, szenvedő közösségbe való visszakapcsolódás azonban a Hodinai Hodinák hőstét kivéve lehetetlen a Szitnyai-hősök számára, és ennek oka csak részben a megváltozott történelmi valóság, sokkal inkább Krúdy vagy Jékely írásaira emlékeztető helyzettel találkozunk. A térben, időben eltávolodott hős hiába tér vissza nosztalgiája vagy fantáziája által változatlanul, ideálisnak képzelt világba, ott szembesülnie kell azzal, hogy időközben mind a városka és lakói, mind ő maga radikálisan megváltoztak.

Míg Babits művében még a menekülés, és a honvágy fantasztikus, álomszerű jeleneteken keresztül ábrázolt valóságra fókuszál, a téma feldolgozása szempontjából releváns művek általában nem a menekülést, hanem az új közegbe való integrációt és annak nehézségeit helyezik fókuszba. Ilyen szempontból emelendő ki Móricz Zsigmond egyik, 1940-es elbeszélése, a Székely a bárban, amelyben egy hajdani vagonlakó székely gyerekből tisztviselővé lett fiatalember és egy pesti lány táncparkett melletti évdőése néhány jellegzetes, nézőpontok, attitűdök közti különbség felvázolására ad lehetőséget. Míg a lány zavartan jegyzi meg, hogy „azt hittem eddig, nem is illik kiejteni ezt a szót, hogy vagonlakó... ez valami olyan nemzeti szégyennek számított nálunk... ezt jóvá sem lehet tenni”, addig a visszatekintő fiú a gyermek-perspektívát hangsúlyozza „Soha életemben vígabb nem voltam s nem is leszek. (...) Éhezni nem éheztem soha, fázni nem fáztam. Mondhatom magának, hogy gyermek számára annál ragyogóbbat elképzelni sem tudok, mint vagonlakó lenni az élet első szép szabadságimádó szakaszában.”¹³ A továbbiakban ugyan kiderül, hogy a gyermekkor iránti nosztalgia mellett az otthon maradt hajdani pajtás sokkal rosszabb helyzetével való összehasonlítás fényében tűnik „ragyogónak” a vagonlakó élet, ugyanakkor ez a helyzet az, amely a minden körülmények közt való boldogulás itt „székelyként” posztulált, a szereplő által hirdetett éthoszának megalapozásához is szolgált.

¹² SZITNYAI Zoltán: *Hodinai Hodinák*, Budapest, 1936, 316. p.

¹³ MÓRICZ Zsigmond: Székely a bárban, In: *A székelyek (rólunk írták)*, Hargita Kiadóhivatal, Székelyföld Alapítvány, Csíkszereda, 2021, 180–184. p.

*

A továbbiakban öt olyan regényt vizsgálók¹⁴, amelyekben a menekülés/Magyarországra való áttelepülés és/vagy a többnyire budapesti életbe való beilleszkedés meghatározó szerepet játszik, ahol a trianoni menekült sors ábrázolásának komplex – bár a szerzők stílusa, megközelítésmódja, illetve a megjelenés ideje miatt eltérő – megközelítésével találkozunk. A szerzők egy részének (Ignác Rózsa, Jékely Zoltán, Török Sándor) írói karrierje a harmincas évek első felében indul, Beczássy Judit és Zilahy Lajos azonban már ismert (ha nem is azonos mértékben elismert) íróként választják témaként a menekült sors regényben történő ábrázolását.

Az egyaránt középosztályból származó, de különböző írónemzedékekhez és eltérő írói csoportosulásokhoz tartozó szerzők közös vonása, ami részben a téma iránti érzékenységüket is magyarázza, hogy mindannyian az új fennhatóság alá került Erdélyből származnak, és noha az áttelepülés valamiképpen közös élményük, egyikük sem tekinthető a fentebb leírt értelemben „trianoni menekültnek”. Bár helyenként önéletrajzi elemekhez is nyúlnak (például Ignác), nem emlékiratot, hanem fikciót olvasunk, amely alapvetően a középosztály élményvilágára, a menekülés, relokáció és integráció tapasztalatára fókuszál. A fel-feltűnő paraszti-munkás származású szereplők ilyen jellegű élményei elsősorban szimbolikus értelemben, kontrasztként, egy új, a szereplők számára követendő vagy elutasítandó megközelítésmód képviselőiként jelennek meg a regényekben.

Tekintve, hogy témájukból eredően a regényekben kiemelt szerepet játszik a térbeli mozgás, az idegen tér megismerésének, belakásának kérdése, illetve a múlt és jelen síkjainak erőteljes térbeli meghatározottsága a narrációépítésben, az elemzés egyik szempontjának a regényekben megjelenő térképzetek vizsgálatát választottam. Mindez kiegészül egy tematikai megközelítéssel, olyan, több szövegben is megjelenő témákra fókuszálva vizsgálom a térképzetek konstrukcióját, mint a menekülés és/vagy utazás, a határátlépés, illetve a Budapestre való megérkezés élménye, az új környezet felfedezése, a beilleszkedés vagy arra való képtelenség, az elkülönülés módozatai. Ugyanakkor mivel mindezek generációs és nemi szempontok szerint is artikulálódnak a regények cselekményében, indokoltnak érzem a regények gender-szempon-tú, illetve generációs szempontú vizsgálatát, még ha csupán érintőlegesen is.

¹⁴ TÖRÖK Sándor: *Az idegen város* (1932), Beczássy Judit: *Menekültek* (1933), Zilahy Lajos: *A földönfutó város* (1938?), Jékely Zoltán: *Zugliget* (1940), Ignác Rózsa: *Urak, úrfiak* (1947).

Térképzetek, értéképzetek

Charles W. J. Withers eszmetörténeti munkája szerint a nyolcvanas évekhez köthető az a térbeli fordulatként (spatial turn) nevezett változása a földrajzi térszemléletnek, amely a helyeket az azokhoz kapcsolódó társadalmi struktúrák szerint kezdte értelmezni.¹⁵

A hely (place) így egyre gyakrabban átvette a tér (space) fogalmát, nagyobb teret engedve így a (földrajzi) térben megjelenő emberi tényező megragadásának. Withers voltaképpen arról ír, hogy a nagyelbeszélések végét hirdető posztmodern a történelmet felcseréli a földrajzzal, az idő helyett immár a térre fordít megkülönböztetett figyelmet. Ugyanakkor (különösen a harmincas évek prózapoétikai keretei közt született művekről szólván) fontos hangsúlyozni, hogy itt elsősorban a történeti események, jelentések térhez való kapcsolódásáról, térben való realizálódásáról, egyes térelemek (például: az otthonit idéző természeti vagy épített környezeti elemek) identitásfaktorrá növekedéséről van szó, tehát arról a szerepről, amelyet a tér és minden, ami a térhez kapcsolódik az identitásalkotásban (és megjelenítésben) játszhat. Az identitás térbelisége tehát kulcskomponense a modern én elsősorban identitásként való megjelenítésének.¹⁶

Az itt vizsgálandó regények protagonistái számára voltaképpen egy nosztalgikus perspektívából, emlékfoszlányokból felépített, elképzelt otthon (Erdély) tere ütközik minduntalan egy, új identitásépítésük számára fogódzókat nem, vagy csak szűkösen nyújtó nagyvárosi térrel, amely legtöbbször Augé-i értelemben „nem helyként” (non-lieu) funkcionál számukra.¹⁷

A köztesség, rögzítetlenség szimbolikus helye ilyen értelemben a vasúttal-lomás, a rendezőpályaudvar egy-egy mellékvágányára tolt vagon, amelyben például Zilahy vagy (az első fejezetekben) Beczássy hősei laknak, vagy a hónapos szoba, ahol Török Sándor regényének hőse talál eleinte otthonra. Mivel a vizsgált regényekben az új fennhatóság alá került Erdélyből Magyarországra való áttelepülés egyúttal léptékváltást is jelent, egy kisvárosi (esetleg vidéki kúriában folytatott) életből egy nagyvárosi térbe való átlépést, a továbbiakban arra térek rá, hogyan jelenik meg a nagyváros (metropolisz) képzete az elemzésre kiválasztott regényekben.

¹⁵ WITHERS, Charles: Place and the „spatial turn” in geography and history, *Journal of the History of ideas*, Volume 4, 2009, 637–658. p.

¹⁶ KESZEG Anna: *A holdbéli völgy képzelete*, EME, Kolozsvár, 2015, 18. p.

¹⁷ AUGÉ, Marc: *Non-lieux. Introduction a une anthropologie de la surmodernité*, Seuil, Paris, 1992.

Budapest: a képzelt város

A tanulmányban elemzésre kerülő regények közül néhány (Török, Zilahy, Ignác munkái) változó arányban ábrázolják azt a folyamatot, amely az új politikai fennhatóság alá került otthon elhagyásához vezető döntés meghozataláig tartott, teret szánnak a mérlegelés, a készülődés, az otthoni helyszínektől, ott maradó emberektől való búcsúzkodás mozzanataira. Beczássy regényének cselekménye egy jellegzetes nem-helyen, egy, a maga fizikai valójában nem létező vonal, a határ átlépésének pillanatában indul, erőteljesen képszerű, kimerevített pillanatban. „Állt a tehervonat és állt fölötte a nap. Állt a levegő és állt az idő. És állt a vagónban Deésy Dénesné, maga köré szedve négy gyermekét, csaknem úgy, mint egykor Mária Terézia az országgyűléshez folyamodón.”¹⁸ Jékely Zoltán regénye ilyen értelemben fordított szerkezetet hoz létre, a regény a budapesti életbe már szervesen betagozódott család életének leírásával indít, a regény második részében viszont a főhős visszatér szülővárosába, hogy új, immár kiábrándult szemmel fedezze fel újra az addig nosztalgikus fényben láttatott Kolozsvárt. (Az alábbiakban felrajzolt viszonyulásmódok egy része tehát nem vonatkozik Jékely regényére.)

A regényekben különféle módon értelmezett elmozdulás (utazás/menekülés/áttelepülés/emigrálás) célpontja nem egy tágabb terület (tehát a trianoni Magyarország), hanem annak egy konkrét pontja: Budapest.

Budapest képzelt városként elsősorban egy korábbi generáció millenniumi emlékeinek szűrőjén keresztül jelenik meg, az immár nem létező Osztrák-Magyar Monarchia egyik centrumaként, ugyanakkor olyan helyként, amely az urbanizáció magasabb fokán állva a modernitást is képviseli a szereplők egy része számára. Török Sándor regényében a Budapestre költözni készülő diákok saját fiatalkoruk anekdotikus városképére készítik fel idős rokonai, egy millenniumi világra, ahol aranyélete van a diáknak. (A háború előtti és a háborút követő nemzedék Budapest/Magyarország képzeleteinek ütköztetése egyébként az adott időszak más munkáiban, például Kolozsvári Grandpierre Emil Rosta című regényében is nagyon hasonló formában jelenik meg konfliktus-generáló tényezőként.) Azt, hogy például Török Sándor hőse számára Budapest mennyire nem konkrét célpont, hanem absztrakt konstrukció, a szöveg az elemi iskolás tankönyvek nyelvi fordulatainak, paneljainak, elvont definícióinak beemelésével jelzi.

„Most Pestre megy. Színről színre meg fogja látni a Dunát... a Lánchidat... az Országházát... a Bazilikát... igen, ezek mind benne voltak az elemi iskolás könyvekben... Városliget a Vajda-Hunyad várával... Nemzeti Múzeum, az előtérben Arany János szobrával... szeretett hazánk székesfővárosa Buda-

¹⁸ BECZÁSSY Judit: *A menekültek*, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest, 1933, 1. p.

pest, melynek lakossága meghaladja a kilencszázezret, virágzó fejlődését a Duna melletti fekvésének köszönheti elsősorban. Budapestet azért nevezik székesfővárosnak... fekszik a Duna mindkét partján, a jobboldali rész hegyes, míg ellenbe a baloldali rész sík alföld... A Joók nem igen jutottak túl a Királyhágón soha”¹⁹

Ugyancsak egy naiv gyermeki perspektíva jelenik meg Zilahy regényében. Míg a korábbi, biztonságos, védett életét hirtelen elhagyó háromgyerekes özvegyasszony hatalmas válságként, kisia izgalmas kalandnak éli meg az utazást, várja a Budapesttel való találkozást, és ezért az anyai pofonokat is boldogan elviseli. Józsi az ismeretlen nagyvárosról fantáziál, „Pestre gondolt, a pesti utazásra és ez olyan boldogsággal töltötte el, hogy akár 500 ilyen pofont is elviselt volna érte.”²⁰

Ugyancsak a felnőtt és a gyermeki perspektíva egymásra vetüléséből fakad feszültség Ignác Rózsa regényének utazás jelenetében, ahol a vonatút során két, egyaránt naiv Budapest/Magyarország kép vetül egymásra: a várost rég nem látott, csupán bátyja leveleiből ismerő anya, Máli és az oda nem kíváncszó, megszokott életteréből kiszakított morcos kamaszlány, Rika szemszögéből. Ugyanazok az érzéki élmények (például a vonat utasainak lármája) az anyának ellenszenvesnek, veszélyesnek, míg lánya számára otthonosnak, megnyugtatónak tűnnek. A vonatút során feltűnő tájelemeket is eltérően érzékelik: a kamaszlány hegyvidékhez szokott szeme unalmasnak, idegennek látja a vonat ablakából elsuhanó alföldi tájat. A természeti környezet itt voltaképpen nem fizikai jelölő, hanem a szereplő viszonyulását érzékelteti elsősorban, a tájleírás hangulatok, lelki állapotok kivetülése lesz: „A szürkület ráfolyt a nagy lapályra, beáradt a párásodó ablakon, a csönd riasztóan kattogott a vonat kerekei között. Az Alföldön vastagon, végeérhetetlenül ült az unalom.”²¹ A megszokott otthonából kényszerűen kiszakadó kamasszal szemben az anya tájhoz való viszonya jóval szubjektívebb, elvontabb, saját érzelmi reakcióin keresztül megjelenített viszonyulás, amely itt az intimitás megidézésén keresztül fejeződik ki: „amint átjött a határon a vonat – mintha egy piszkos, zsúfolt, izgalmas kisvárosi hetipiacról, egyszerre langyos, illatos fürdőkádba lépett volna.”²²

A képzelt/vágyott Budapesttel való találkozás nyitójelenete ezekben a regényekben igen gyakran maga a román-magyar határ átlépésének pillanata. Beczássy regényének fentebb idézett jelenete erőteljes vizuális hatásra épít, a mozdulatlan merevedett térben-időben szoborkompozícióként láttatott szereplőket életük sorsfordító pillanatában ismerjük meg.

¹⁹ TÖRÖK Sándor: *Az idegen város*, Franklin, Budapest, 1932, 20. p.

²⁰ ZILAHY Lajos: *A földönfutó város*, Atheneum, Budapest, 1938, 38. p.

²¹ IGNÁCZ Rózsa: *Urak, úrfiak*, I.II., Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2005, 341. p.

²² *Uo.*, 340. p.

Zilahy regényében ugyancsak kiemelt jelentőséget kap a határátlépés momentuma, ugyanakkor a főszereplő Kakas Erzsébet számára a hetekig tartó utazás egyik legkínosabb, leginkább megalázó pillanata is, amikor a vágyott magyar földre érkezéskor egy félreértés miatt letartóztatják.

A határátlépés feszültséggel teljes pillanata fordított irányban is működik, Jékely Zugliget című regényének hőse, a gyerekkorban Budapestre repatriált, ott felnőtt Gáltóy Ákos a gyerekkori, jobbára emlékképekből összerakott Kolozsvár felé utazva tapasztalja meg az egzisztenciális szorongás jellemezte határ-izgalmat. „Hajnalban megérkeztek a határra. Az utasokat – már akiket az elkövetkező izgalom nem virrasztatott – felébresztette a zökkenés s idegesség, nyugtalanság járta át. (...) Noha semmi tiltott holmit nem rejtegettek, mégis rájuk ragadt s fáradt, álmatlan testüket meg-megrázta ez a betegség, a határ-izgalom.”²³

Mivel a polgári családok számára a repatriálás alapvetően vasúton történő utazást jelentett, a vagonlakók pedig ugyancsak az egyes vasútállomások mellékvágányaira terelt vagonokban töltöttek hosszabb-rövidebb időszakot, nem meglepő, hogy az áttelepülést megjelenítő regényekben fontos szerepet játszik a vasút mint látványvilág. Az út, az ismert otthont és az ismeretlen jövőt összekötő utazás, vagy metaforikus síkon akár az életút megjelenítője a vasúti sín pár lesz. Török Sándor regényének nyitójelenetében a főhős az őt Budapestre vivő vonatra várva a „sínek közt ténfereg”, mintegy előképeként annak a hosszú, több éven át tartó tévelygésnek, ami a vágyott karrierépítés helyett Budapesten várja majd.

Zilahynál és Ignácznál a Budapestre való megérkezés előhírnökei a sokasodó sín párok. Az utóbbinál egy várva várt találkozás előképét vetíti a látványba egzaltált lelkesedéssel a szemlélő „Látod, hogy ágaznak a sínek? Mintha Pest nyújtaná elénk a karjait. Vigyázz! Figyeld! Most a Rákosok következnek meg Kőbánya. Melyik is előbb? Ezek már Pest elővárosai. Látod! A villany, a sok villanylámpa, ott messze! Pest fényei! Jaj, jaj Istenem!”²⁴ Zilahynál ugyanez baljós előképként jelentkezik: a gyermeki perspektívából történő ábrázolásmódnak köszönhetően a vasúti sínek itt egy sajátos világrend mértékegységeiként funkcionálnak, ugyanakkor a fenyegető viharos tenger metaforán keresztül a bibliai, mitológiai utazások képe is felsejlik.

„Szár az, zúzmarás hideg idő volt, a síneket is úgy belepte a dér, mint az aprószálú fehér szőr. És mennyi sín, Istenem, ennyi sín. Józsi folyton a síneket számolta. Ő olyan rangsorba sorozta a városokat, ahány sín pár futott el az állomások előtt. Nagyenyed 7 sín pár, Kolozsvár tizenkettő, Ungvár kilenc,

²³ JÉKELY Zoltán: *Zugliget*, Franklin-Társulat, Budapest, 1940, < https://reader.dia.hu/document/Jekely_Zoltan-Zugliget-968 > (letöltve: 2022. 01. 21.).

²⁴ IGNÁCZ: *i.m.*, I., 356. p.

Kassa tizennégy. De itt egész sántenger terült el. Már egy félóra óta haladtak ennek a sántengernek csattogó, vasfogú hullámain.”²⁵

A baljós előérzetet erősíti az is, hogy a vonat nem tud befutni a zsúfolt pályaudvarra, és az Állatkert mellett áll meg, ahol az érkezőket az állatkerti ragadozó madarak látványa ijeszti. A baljós, vizualitásában már-már filmszerű jelenet előrevetíti, hogy a szereplők számára a Budapestre való megérkezés ahelyett, hogy az utazás megpróbáltatásának végpontja lenne, egy újabb kálvária kezdetét jelzi. „Jobboldalt rengeteg tehervonat, azokon túl magas kőfal, a kőfal felett óriás madárkalitkák, melyekben sasok és keselyűk gubbasztottak, vagy szárnyaikat suhogtatták. (...) Mintha nagy holttest közelébe érték volna: ez a sok dögmadár irtózatossá jelképe volt a sorsnak.”²⁶

Zilahy A földönfutó város című regényének narrációs technikájában egyébként mindvégig fontos szerepet játszik az erőteljes vizualitás, valószínűleg a filmre vitel gondolatával íródott.²⁷

Vasútállomás: az ideiglenes otthon

Bár a közvélemény számára a vagonlakók testesítették meg a trianoni menekült jellegzetes prototípusát, a korabeli adatokból tudjuk, hogy valójában a menekülteknek alig több mint tíz százaléka élt hosszabb-rövidebb ideig a rendező-pályaudvarokon mellékvágányra tolt vasúti kocsikban. Az itt tárgyalt öt regényből kettőben, Beczássy Judit és Zilahy Lajos regényében találkozunk a vagonlakó-lét ábrázolásával: az állomáson töltött idő az elsónél csupán rövid epizódként jelenik meg, Zilahy regényében viszont központi szerepet játszik. Egyébként éppen itt találjuk az utazás, a vagonlakó élet legrészletezőbb leírását, Zilahy érezhetően újságírói élményanyagból dolgozott. Kakas Erzsébet megözvegyült ügyvédféleség és három gyermeke vagonlakóként eltöltött tizenhárom hónapjának leírása komplex képet nyújt az 1919-20-as időszak eseményeiről. Az utazás során egymást megismerő vagonlakók pályaudvari társadalma városképet modellezve szerveződik meg, az „utcákat” az általuk elhagyott városokról nevezik el (például Kolozsvári utca), egyik agilis vagonlakó polgármester szerepet tölt be és megszervezi a segélyben kapott adományok szétosztását. A szinte kizárólag középosztálybeli származású vagonlakók korábbi társadalmi életük normáit, szokásait megtartva szervezik meg új életüket, ugyanakkor alkalmazkodniuk kell egy új, korábban számukra elképzelhetetlen státuszvesztéshez is. A polgári életvitel normái és a mene-

²⁵ JÉKELY: *i.m.*, 81. p.

²⁶ *Uo.*, 81. p.

²⁷ A regény írásának idején zajlott Zilahy 1922-ben megjelent regényének, a *Halálos tavasz*nak a filmre vitele, amelyet egyébként az író saját vállalata, a Pegazus készített.

kült-lét követelményei gyakran ütköznek, a hajdani törvényszéki bíró például ellenzi, hogy a vagonlakók az élelmiszerszállító teherkocsik szállítmányait dézsmálják, de a Kakas-fiú ötletes áramlopási technikáját a többiekhez hasonlóan ő is alkalmazza. A próbálkozás, hogy a társasági élet korábbi szabályait a vagonvárosban is érvényesítsék, többnyire komikus helyzeteket szül, de mögötte olykor felsejlik a tragédia is: a katolikus fiú és református papleány tiltott szerelme például végül kettős öngyilkosságba torkollik. A vagonlakók életének ábrázolásában egyéni tragédiák kapcsolódnak apró ügyeskedésekkel, intrikákkal és pletykákkal, így a Földönfutó város a menekültek sorsán keresztül a háború utáni időszak magyar társadalmának számos problémás kérdésébe nyújt vázlatos betekintést. Megjelenik a menekült státuszával nyerezkedni próbáló ember figurája, szó esik prostitúcióról, homoszexualitásról és kábítószer-fogyasztásról, de megjelenik az antiszemitizmus (a galíciai zsidó menekülteket okolják a lakásválságért), vagy a középosztály gőgös viszonyulása a kétkezi munkához (Kakasné nem akar tejcarnokot üzemeltetni, noha az megélhetéshez juttatná, mert társadalmi státuszán aluli munkának tartja). A vagonlakó elnevezés rövid idő alatt stigmává változik, amikor Kakasné jól tanuló, de naplóhamisításba keveredett nagyobbik fiát kicsapják az iskolából, az őt védő tanár azzal érvel, hogy a fiatalember tettét nem lehet a szokásos mércével mérni, hiszen vagonlakó, vagyis olyan környezetből jön, amelyben eleve megbomlottak az erkölcsök.

Az otthontalanság és az átmeneti otthon képe Zilahynál általában a tárgyak leírásában érvényesül a legerőteljesebben. A hősnő álmaiban régi otthonának jellegzetes hangjai, képei jelennek meg, miközben a hajdani polgári otthon ugyanazon tárgyai veszik körül őt a vagonban, csak itt már nem tudják betölteni a szerepüket. A státuszvesztés, a szereplők által megélt válsághelyzet vizuális megjelenítői tehát a tárgyak lesznek, amelyek sérüléseikkel, funkcióvesztésükkel a szereplők életét szimbolizálják.

„Sarkaiból fordult ki az egész világ. Akárcsak az ő régi, pohártiszta kis lakása, amelyben porszemet sem tűrt... Amelynek bútorai kimozdultak, fejvesztetten útra keltek s most itt állnak nagy összevisszaságban vastag porral és korommal lepve a vagonban. A vitrin meggyulladt, a kis íróasztal politúrja lekarcolódva, az egyik szekrény összeszáradva, széthasadva, a székek lába eltörve, a tyúkketrec beköltözött a hálószobába, a főzőlábasok az éjjeliedények közelébe férkőztek, az ebédlődiván a feje tetején áll, mert csak így fér el ott hátul, a farakás mögött – az egész világ és az ő élete is ilyen.”²⁸

Míg Zilahynál a hangsúly elsősorban az ideiglenes otthon vizuális megjelenítésére esik, Beczássy Judit regényében, ahol a Deésy család életében csupán rövid epizód a vagonlakó élet, a „kerekeken mozgó otthonban” zajló élet leírása a különböző tevékenységek, attitűdök felsorolászerű leírásá-

²⁸ ZILAHY: *i.m.*, 130. p.

ra támaszkodik. „Volt, aki reggel szomszédjaira bízta vagónját s ment be a városba, hogy fórumtól-fórumig vigye az igazságtalanság vádját, panaszával ostromolja a belátást s csak estére tért meg, hogy másnap újra elinduljon a kálváriára. Voltak, akik beletörődve a cigányos életbe, vagonról vagonra jártak beszélgetni s közben főztek, mostak, befőztek télire, aszaltak a napon, rendes háztartást utánoztak, s várták, míg magától megoldódik minden. Voltak hírhordók és hírlesők, élelmesek és élhetetlenek, nemtörődők és örök izgágák, panaszkodók és követelődzők, egész skálája a túrésnek.”²⁹

Az itt elemzett regények mindegyike voltaképpen az otthon elvesztésének és az otthon megteremtésének küzdelmeit ábrázolja, felvillantva ennek a folyamatnak megannyi sajátosságát. Zilahy regénye akkor ér nyugvópontra, amikor a hősnő egyetlen megmaradt gyermekével végre kilép a vagonlakó életből és otthonra, illetve visszafogadott, megbízhatatlan szeretőjének szeméjében társra lel. (Noha a budai kiskert idillje, ahol „szuronyrohamra indul a tavasz” az előzmények ismeretében meglehetősen törekenynek tűnik.) Beczássy regényében, amely az előzőhöz hasonlóan ugyancsak egy család széthullásának a története, az áttelepülés és a vagonlakó-lét kálváriája csupán felvezetőnek bizonyul, az igazi kihívást a budapesti életben való meggyökeresítés jelenti. Az a Budapest, amellyel az itt elemzett öt regényben találkozunk, már nem azonos a millenniumi fővárossal (amely egyes szereplők naiv elvárásai közt szerepelt), hanem a modern regény bűnös városa, az idegennek érzett metropolisz.

Budapest, a bűnös város

„...alszik ez a piszok, ez a disznó város... (...) ez az aljas város ... ez a protekciós város... rongy, hándlé város... piszok fűszeraj... ez... ez az idegen város, a kutya istenit! Mert egyszer odaböggök neki, hogy ne aludj (...) ne aludj, hé... te idegen város... mert én ébren vagyok... én nem alszom! (...) Bitang... aljas város... i-i-idegen város... mert én itt i-de—gen -va-gyok. Én itt idegen vagyok... én itt rettentően idegenben vagyok!”³⁰ Török Sándor regényében fakad ki így részegen a főhős egyik szobatársa.

Az itt elemzett regények mindegyikében megjelenik a (hátrahagyott) romlatlan vidék és a bűnös nagyváros ellentéte spengleri megközelítésben, akinek városfilozófiájában a metropolisz egyértelműen a parázna Babilon biblikus másaként értelmeződik.³¹

²⁹ BECZÁSSY: *i.m.*, 25. p.

³⁰ TÖRÖK: *i.m.*, 79. p.

³¹ KOVÁCS Gábor: A bűnös város mítosza. Oswald Spengler konzervatív városkritikája, *Pannonhalmi Szemle*, IV/2, 1996, 85–96. p.

A nagyvárosi tér a 19. század második fele óta gyakori témája a magyar prózának. Az urbanizáció, a városi szubjektum elidegenedésének világirodalomból ismerős motívumai a szépirodalmi művek mellett, a folyóiratokban, napilapokban közölt publicisztikában, tárcákban és karcolatokban egyaránt megjelennek a sajátos, nyugat-európaiól eltérő városfejlődési tendenciák is. A polgárosodás és az urbanizáció kihívásai, a romlatlan vidékkel szemben a romlott, bűnös nagyváros, mint toposz a két világháború közötti korszakban már közismert, sokat használt motívumai a magyar prózának és lírának egyaránt.³² Ilyen értelemben tehát ezek a regények csupán újrahasznosítanak egy korábban is használt vidék-nagyváros ellentétezt, azzal a többletjelentéssel, hogy a romlatlan vidék helyét ezúttal átveszi a hátrahagyott, (a szereplők számára eltérő okokból) nem élhetőnek vélt otthon.

Budapest, az idegen város jellemzői részben az urbanizáció magasabb fokának velejárói: az épített környezet erőteljes jelenléte és az organikus természet háttérbe szorulása, a zaj, a tömeg jelenléte, részben pedig a tisztának tételezett elhagyott kisvárossal/faluval szemben a mocsok. Nem ritka ugyanakkor a város terében idegenül, elveszetten bolyongó szereplő figurája, az eltévedés, útvesztés motívuma sem.

A nagyvárosi ember többnyire ellenségesnek vagy távolságtartónak vélt megnyilvánulásai és az idegenben helyét nem találó bevándorló gyökértelenség érzete gyakran rímel egymásra, ugyanakkor mivel az elbeszélés szempontja itt egyértelműen a kívülről érkező, a városi tér így gyakran válik labirintikussá, megfejthetlenné, olyan térré, amelyikben eltéved(het) vagy tévelyeg a szereplő. Ez a tévelygés, ez a céltalannak tűnő mozgás, amely gyakran jellemzi a szereplőket, nem a flâneur szabad, befogadó mozgása, hanem az eltévedt, vagy otthontalanságtól szenvedő emberé. Gáltóy Ákos (Zugliget) vég nélkül járja a Zugliget fasorait, Joó Áron és társai (Az idegen város) ide-oda szaladgálnak a pesti utcákon megélhetést keresve, míg a nőnemű szereplők többnyire inkább az otthon (legyen az akár egy mellékvágányra tolt vagon) díszletei közt tapasztalják meg az otthontalanság érzetét. Itt ugyanakkor megjegyzendő, hogy nem feltétlenül gender szempontok, hanem inkább generációs szempontok érvényesülnek, illetve az, hogy a cselekmény főszereplőinek vagy mellékszereplőinek ábrázolásáról van szó: Ignác Rózsa regényének Budapestre került kamaszlánya például ugyanúgy megtapasztalja az ismeretlen utcákon való tévelygést, mint a fent említett férfi hősök.

A nagyvárosi életmóddal, emberekkel való találkozások, konfliktusok leírásában többnyire valamilyen csoport iránti ellenszenv megfogalmazása is vegyül. A pesti polgár leírásába gyakran vegyül antiszemita felhang, ugyanakkor maró gúnnyal ábrázolják a menekült státuszából hasznot húzó megélhetési menekültet vagy a protekcionizmus különböző formáit. (Különösen

³² HANÁK Péter: *A Kert és a Műhely*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1988, 118–125. p.

Ignác Rózsa regényében kap nagy szerepet a protekcionizmus kritikája, illetve a revizionista retorika túlkapásainak maró gúnnnyal való ábrázolása. Ignác eredetileg a Törtetők címet akarta adni a regényének, ha nem jelent volna meg 1941-ben ezen a címen Illés Endre drámája.)

Budapest idegensége a menekültek számára kulturális különbségekben és nyelvhasználatban is megnyilvánul. Jékely Zugliget című regényének hőse például idegenkedik a „raccsoló, szavakat elharapó pesties” beszédmódtól, ugyanakkor a regionális ejtémódja, szóhasználatának idegensége, erdélyisége vonzerőnek is bizonyul, hiszen pesti szerelme „el kell mennem helyett már a harmadik találkozás után csak el kell menjek-et mondott s találok helyett a kapok-at használta egy idő óta. Azonkívül megpróbálta az e és a hangzók nyíltabb ejtését is, mert ezt nagyon ősmagyarosnak és zamatosnak találta.”³³

Az itt elemzett öt regényből háromban a hősök művészi ambícióval (is) rendelkeznek, Jékely hőse a festészethez, Ignácé a színházhoz, Török Sándoré a zenéhez kötődik. Nem véletlen tehát, hogy az idegenségérzet egyik legfőbb megtapasztalása számukra éppen ezen a területen történik. Az ő tapasztalatukban a tiszta, népi kultúráként értelmezett erdélyi kultúrával szemben egy hamis, tömegizlést kielégítő fogyasztói kultúra értékrendje kapcsolódik Budapesthez. Török Sándor regényének hőseit például arra kéri, hogy írjon egy dalt, amely egyszerre felel meg az erdélyiséggel szemben támasztott, és meglehetősen artikulálatlan budapesti elképzeléseknek („valami jó erdélyi számot, mi? Valami szép, erdélyi népdolgot, tudod? (...) Valami olyan piros, fehér, zöld dolgot”) és az eladhatóság szempontjának („Okvetlen lehessen rá cserlsztont táncolni”)³⁴. A fiú által megírt, honvágy ihlette dal, amelyben „gyerekkori dajkadúdolás, kuruczamatú, zsoldáros egyszerűségű keserűségé olvadt”³⁵ végül nem felel meg, helyette „Erdélyi szerelem” címen egy pársoros vidám-igénytelen táncdalt írnak.

Ignác regényének hősnője a Horthy-korszak revizionista propaganda-művészetének túlkapásaival való szembesüléskor keletkezett viszolygását a kiszolgáltatottság és a testi megaláztatás érzetével köti össze. „Iskolában és színházban minduntalan és szüntelenül Himnuszt és Hiszekegyet énekeltek. (...) A növendékek rettenetesen hamis, álpátoszos verseket szavaltak. „Erdély!” – visongták, s Rikán végigszaladt a szó, mint egy ostorütés. A versek gyötrelmesen rosszak voltak, bosszút és vért hörögtek, gyalázatról beszéltek. Dászkál, oláh, botütés, bitang – ilyen szavakból álltak és Rika jobban szégyenkezett, mint amikor Bagi a melle után kapott”³⁶

A kisváros a maga nyugalmas, rendezett, ugyanakkor gyakran sivár, unalmas életével egyébként a magyar irodalomnak ugyancsak gyakori témája a

³³ JÉKELY: *i.m.*

³⁴ TÖRÖK: *i.m.*, 125. p.

³⁵ *Uo.*, 127. p.

³⁶ IGNÁCZ: *i.m.*, I., 408–409. p.

20. század első felében, a korszak csaknem valamennyi jelentős (többnyire kisvárosból származó, majd befutott fővárosi íróvá váló) szerzőjének műveiben megtalálható. Csakhogy Babits, Kosztolányi, Móricz, Márai vagy akár Németh László munkáiban a kisvárosi lét jellemzésébe olyan fogalmak szűrődnek, mint a gyakran kisszerűségnek tűnő családiasság, a melankólia, a hősiesség és a különtség határán egyensúlyozó magatartásformák. Ez a kisvárosi tér eltűnik a bűnös nagyvárosként láttatott Budapest mögött, az itt elemzett regényekben az elhagyott otthon iránt érzett nosztalgia felülírja a korábbi kisváros képet.

Kert/természet/növénymetaforák

A romlott nagyváros versus romlatlan vidék ellentéte rajzolódik ki erőteljesen az itt elemzett regények természetábrázolásában is. Az urbánus tértől elvileg idegen organikus természeti táj többnyire úgy jelenik meg, mint az elhagyott szülőföld jellemzője (attól függetlenül, hogy a szereplők többsége maga is vidéki városokból származik). Az Erdélyhez, Felvidékhez hagyományosan kötődő hegyvidék asszociáció több regényben is visszatér, az új otthon kiválasztásában rendszerint döntő szerepet játszik. Mind Zilahy Lajos, mind Beczássy Judit regényében megfigyelhető Buda preferálása Pesttel szemben: „erdélyi embernek jobb lesz ott lakni, van egy kis hegy”³⁷ – mondja például Beczássy Judit regényében Steiner, a család meggyökerezését, integrálását segíteni próbáló zsidó üzletember.

Jékely Zugligetében a Gáltóy család „józsefvárosi többéves idegbontó metropolis-élet” után költözik egy zugligeti villába, ahol visszatálnak korábbi jovialis, vendégszerető kisvárosi viselkedésmódjukhoz, hiszen itt a természet közelsége miatt úgy érzik magukat, „mintha valami székellyöldi fürdőhely üdülő vendégei volnának, Tusnádé, vagy Előpataké”³⁸.

Ignác Rózsa regényében a Hűvösvölgy a menekültek/kivándoroltak közösségi rituáléinak helyszíne, a természeti táj a „kövek közé szorult erdélyiek” számára az elhagyott otthonhoz való hűség rituális kinyilvánításának, ugyanakkor a közösséget érintő információk kicserélésének helyszíne. Ignác ironikus megközelítésben ábrázolja ezeket a rituálékat, a kiüresedett, tartalmatlanná vált, hazug hazafiasság színpadias megjelenítésének, ugyanakkor a nézőpontok közti generációs különbséget is jelzi. Míg a szülők nemzedéke és a Rika által opportunistáknak érzett fiatalok lelkesen vesznek részt a különböző szertartásokon, addig a második generáció tagjainak viszonyulása többnyire jóval kritikusabb, ők élesen látják és „ízléstelennek” érzik a találko-

³⁷ BECZÁSSY: *i.m.*

³⁸ JÉKELY: *i.m.*

zók kimondott tartalma és az azokon szereplők viselkedése közti különbséget. „Erdélyiek magyar emigrációban ködképet űznek egy olyan világról, ami már az emlékeikben is hamissá szépítve él. Fogadok veled tízezer pengőbe, hogy egy sem menne haza, ha mehetne, soha. Hova? Egy álomba nem lehet visszatérni a tankok tetején.”³⁹

Ezt a nosztalgiára épülő aránytévesztést, amely az emigráltak által napi tapasztalatként megélt presztízsvesztést egy korábban birtokolt, képzelt presztízsz megteremtésével próbálja kompenzálni, ugyancsak természeti képeken keresztül jeleníti meg Ignác Rózsa. A nosztalgikus múltidézés referenciapontjai itt már az új környezetből származnak, az emigráns közösség dinamikája biztosítja, hogy az elhangzó állítások igazságtartalmát senki nem kérdőjelezi meg, egymás nosztalgikus fénytörésben láttatott múltját kölcsönösen igaznak fogadják el.

„... a kis, parasztos kert, kétágyas rezedással s néhány kitört paszulykóróval egyszerre árnyas parkként kezdett bólogatni feléje emlékei ködéből... A Gál Ambrusné ötvenméteres veteményeskertje egy rózsadombnyi villa parkjává szépült, Bodzafiék hajdani kaszálója úgy kinyújtotta határait, mint-ha grófi nagybirtok volna a Dunántúlon, s ki merné kétségbe vonni, hogy a kisasszonyfalvi kert nem volt szebb, árnyasabb, ápoltabb s nagyobb, mint a Margitsziget?”⁴⁰

Ugyancsak növénymetaforákon keresztül jelenítődik meg az új helyzethez való alkalmazkodásban tapasztalt generációs különbség Beczássy Judit regényében. A menekülés idején fiatal felnőtt, érzékeny, versírogató Deésy Magda a regény cselekménye során mindvégig egyfajta köztes térben szenved, az áttelepülés hozta bizonytalanság esetében egybemosódik egy új, modern női szerepbe való illeszkedés nehézségeivel. Míg a fiatalabb testvérek tanulás és munka révén képesek problémátlanul beilleszkedni egy új világrendbe, addig a szülők, illetve az idősebb testvérek erre vagy teljesen képtelenek, vagy csak részben, súlyos kompromisszumok árán képesek. „Sem fű sem fa nem vagyok”⁴¹ – jellemzi bizonytalanságait, szerepkonfliktusait Magda, majd

³⁹ IGNÁCZ: *i.m.*, II, 16. p.

⁴⁰ *Uo.*, 14. p.

⁴¹ A kiadó (Singer és Wolfner Irodalmi Intézet) egyébként éppen ezt a mondatot emeli ki és értelmezi a borítólapra nyomtatott fülszövegben, mintegy felkínálva azt az olvasatot, amely Beczássy regényét a korabeli „női irodalom” körébe helyezi el, és a romantikus szerelem megtalálásában megvalósuló női karriertörténetként olvastatja, Beczássy helyét pedig kijelöli egy, a korszak olvasója, könyvvásárlója számára ugyancsak jól azonosítható csoport, a „női írók” körében, ahova olyan nevek tartoznak ekkoriban, mint Tutsek Anna, Kosáryné Réz Lola, Tormay Cecil és mások. „Hogy ebből a határozatlan, kényelemszerető, tépelődő, könnyen befolyásolható, savanyú, keserű, mármár öregedő leányból hogyan lesz energikus, dolgozó, vidám fiatal teremtés és boldog menyasszony, ezt írta meg ebben a regényben meleg szívvel, sok élet- és emberismerettel Beczássy Judit, aki női íróink között egyike a legkomolyabb tehetségeknek.”

ugyancsak természeti metaforához folyamodik akkor, amikor a növényátültetés komplex, kibontott képén keresztül a saját életét megpróbálja összegezni. „Messzire nyúlik vissza az ő tehetetlenségének gyökere, de ezen már semmiféle ásó nem segíthet. Őt ki nem emelik már abból a talajmaradékból, ami ilyen mostohán táplálja. Ha szikes is, ha agyagos, az már mind nem számít. Bele kell nyugodni, hogy ebben él tovább. Amikor kitépték az ősi földből és ideplántálták, a gyökerek közt hozta magával s most is az tapad rá. Ezek a kicsik a hajszálgyökerekkel könnyen szakadtak ki, könnyen kapaszkodtak meg az újban, s ők már ebből erősödnek...”⁴²

Deésy Magda önjellemzése ugyanakkor átvezet a nemi és generációs szempontok közti különbségek megjelenítésének témaköréhez, amely szorosán kapcsolódik ahhoz a módhoz, ahogyan az egyes regények az otthon, illetve az otthontalanság témáját tárgyalják.

Nemi- és generációs különbségek ábrázolása a menekültek életét ábrázoló regényekben

Az itt elemzett öt regény mindegyike kisebb-nagyobb megkötésekkel beilleszthető a polgári családrégény hagyományába, mindegyik leírható hanyatlástörténetként is, ugyanakkor mindegyik cselekményében fontos konfliktusgeneráló tényező a különböző nemzedékekhez tartozó szereplők viszonyulásmódja, viselkedése közti eltérés. (Török Sándor regényében nem a családjából fiatalon kiszakadó főszereplő életében, hanem az őt felkaroló, felvidéki menekült Péterffy család két különböző nemzedékhez tartozó tagja, apa és lánya viszonyulásmódja közt figyelhető meg ez a különbség.)

Az elszegényedés, a deklasszáció e történeteire jellemző, hogy általában a második nemzedék képes maradéktalanul beilleszkedni az új környezetbe, maguk az áttelepülést választók erre képtelenek, nem rendelkeznek az ehhez szükséges tudással, anyagi kerettel vagy lelkiezővel. A reziliencia, vagyis az a lelki képesség, hogy szenvedés, illetve nehéz, akár traumatikus helyzetek után az egyén képes visszanyerni lelki egyensúlyát és egy új helyzethez sikeresen adaptálódni, elsősorban a női szereplőkre jellemző.

Beczássy regényében a hajdan határozott, agilis, fontos köztisztviselői szerepet betöltő családfő helyett Deésyné lesz az, aki kénytelen magára vállalni a család letelepedésének gondját, majd az anya halála után a nagyobbik lány, Magda veszi át a rossz pénzügyi döntések nyomán elszegényedett, alkoholizmusba menekülő apa gondozását.

Itt ugyanakkor a két Deésy lány életútjában két, ellentétes női életút lehetőség is kirajzolódik. A nagyobbik, (a Budapestre érkezéskor tizennyolc éves) Magda az anyai modellt követi, csupán a család fokozatos elszegényedése

⁴² BECZÁSSY: *i.m.*, 250. p.

kényszeríti rá arra, hogy az otthon köréből kilépve munkát vállaljon, majd végül rendelkezni kezdjen saját élete, cselekedetei fölött. Évtizeddel fiatalabb húga már modernebb, emancipáltabb életmódot folytat, tanulmányaival, munkavállalásával már a tudatos női karrierépítés mintáját követi. Mindez a testhez, a női szerepek betöltéséhez, illetve a szexuális erkölcs normavilágához fűződő attitűdjükben is élesen elkülönül. Míg a nőkre és férfiakra vonatkozó szexuális viselkedési normák eltérő volta irtózáttal tölti el Magdát, amit egyedül azzal tud kifejezni, hogy nemet mond a házasságra, addig húga már proaktívan viselkedik, elutasítja a szórakozást, a párválasztást korábban irányító polgári viselkedési normák érvényességét, teste, ideje felett egyaránt ő maga kíván rendelkezni.

Török Sándor regényhősének, Joó Áronnak egy szerelmi csalódásra és hajdani példaképével, az azóta elzüllött kollégiumi tanárral való találkozásra van szüksége ahhoz, hogy a budapesti életbe beilleszkedni nem tudó, a fizikai munkát deklasszálódásként és szégyenként megélt fiatalember élete fordulóponton érjen. Az alkalmi munkákból élő, alkoholizmusba sülyedő hajdani tanár egyéni sorsára reflektálva az ugyancsak trianoni menekült, apjával mosodát működtető Péterffy Évi nemi szerepek szerint elkülönülő mintát vél felfedezni: „egy nő, ha már nagyon el van keseredve, akkor sír. Egy férfi, mielőtt sírni kezdene, még megpróbál inni.”⁴³

Zilahy Lajos regényének fókuszában mindvégig az a küzdelem áll, amit egy háromgyerekes fiatal özvegyasszony vív családjá fennmaradásának érdekében, és amely végül csak kismértékben bizonyul sikeresnek, míg Ignác Rózsánál az Urak, úrfiak cím ellenére ugyancsak két nő (anya és lánya) áll a cselekmény központjában. Ignác ábrázolásmódja mind a nemzedéki, mind a nemi alapú alkalmazkodási stratégiák ábrázolásában rendkívül összetett, a különböző alkalmazkodási, érvényesülési stratégiák nem a fenti választóvonalak alapján, hanem egyéni döntések nyomán formálódnak. A regényt (illetve Beczássy Menekültekjét) a trianoni menekültek kérdés kontextusában elemző Szűts Gergely István szerint éppen e komplex megközelítésmód alkalmazása miatt lett Ignác regénye „a menekültek, a magyarországi felsőbb középosztály és az irredenta kultusz kritikája”.⁴⁴

Izgalmasan jelenik meg a női szempont Jékely Zugligetében, amely a többi menekültregényhez hasonlóan szintén egy család széthullásának a története. A Zugligetben létrehozott kis erdélyi világ, a kert, amelybe még az otthoni kertből hozott növényeket ültették, a nők birodalma: az anya gyakorlatilag ki sem lép belőle, lánya Rika is csak egy-egy séta alkalmával. Ebből a nosztalgikus, az elhagyott szülőföld virtuális újrateremtésére berendezkedett világból

⁴³ TÖRÖK: *i.m.*, 165. p.

⁴⁴ SZÜTS Gergely István: „Kiköltözők regényei”. A trianoni menekültek kérdés két korabeli ábrázolása és értelmezése, *Kisebbségkutatás*, 1. kötet, 42. p.

utazik vissza Kolozsvárra egy hirtelen ötlet és egy szerelmi csalódás hatására Gáltóy Ákos. A felkeresni kívánt diákkori nődeállal, Kendy Júliával azonban már a vonatúton találkozik, és csalódottan észleli, hogy az eltelt tíz év során abból „Vénkisasszony lett, aszott, izgága arcélú, hegyesorrú, férfiasan cigarettázó, tapasztalt és ványadt vénkisasszony. Vajjon Erdéllyel, a szent hivatású történelmi földdel is nem jár-e így, mihelyt rája teszi megilletődéstől reszkető lábát?”⁴⁵

A női test birtoklása és a haza fölötti politikai hatalom birtoklásának egymásra vetülése néhány oldallal később visszatér, amikor Gáltóy eredeti terve mellett kitartva felkeresi kamaszkori ideálját. A félresikerült, félszeg szerelmi jelenetben Jékely ezúttal a női szempontot is megszólaltatja: a hősnő hisztérikus kifakadásában cserbenhagyással vádolja a trianoni Magyarországra távozott fiatal férfiakat. „S mire maradtunk itt? Na, vajjon mire? Hogy tanítónénak menjünk Mezőbalhásra, vagy máshová az Istenhátamegé, vagy pártában maradjunk s míg a világ őrizzuk lányságunkat az eljövendő ifjú hercegnek, aki mégiscsak beállít majd egy napon. Mert románhoz csak mégse mehet férjhez egy tisztességes magyar úrilány! Nem biza, hogy is mehetne! Ki is irtják azt maguk közül a magyarok, se anyja, se hazája többet, saját apja mond átkot fejére; maradjon hát otthon s mosson, főzzön, súroljon, míg az úrfik kint vidgadoznak.”⁴⁶

Az elhagyott otthon iránt érzett nosztalgia, annak újrateremtésére tett (többnyire sikertelen) kísérlet az itt tárgyalt regények mindegyikében visszatérő motívum. Az elhagyott otthonhoz való kapcsolódás egyaránt megnyilvánul térmetaforák szintjén (például a vagonlakók kolóniájában az elhagyott városokról nevezik el az „utcákat”), a mindennapi élet gyakorlataiban (az otthonról áthozott tárgyak használata, vagy egy fényképalbum lapozgatása gyakran szimbolikus szerepet tölt be a családok életében, az otthoni kertből hozott növények magját szórják el az új otthonok kertjében). Az áttelepültek lakjanak bár egy mellékvágányra tolt vasúti kocsiban, tömegszálláson vagy egy budai villában, jellemzően kétlaki életet folytatnak, mindennapjaikban a trianoni Magyarország fővárosában élnek, gondolatban, életvitelükben, vagy akár (Jékelynél) álmaikban egy elhagyott erdélyi vagy felvidéki kisvárosban vagy egy vidéki udvarház szobáiban járnak. „Minden áldott éjjel makacsul otthonukról, hazájukról, kicsi erdélyi városokról álmodik legalább egyikük, mintha e szent láng táplálására felváltva inspekciót tartanának. [...] Kétéltűek vagyunk, barátom, mint a kecskebékák – mondogatta fanyar nevetéssel Gáltóy”⁴⁷.

E kétlaki élet jellemző megjelenítése az otthon vs. itthon (Budapest) gyakori összevetése, amelyben történjen bár egyértelműen nosztalgikus, műltszépí-

⁴⁵ JÉKELY: *i.m.*

⁴⁶ *Uo.*

⁴⁷ *Uo.*, 36–37. p.

tő fénytörésben vagy realiztikusabb megközelítésben, mindig az elhagyott otthon az értékesebb. Ignácznál mindez nyelvi kérdésként is megjelenik, az évek óta Budapesten élő hősnő számára az otthon fogalomköréhez nem illeszthető az a hely, ahol lakik, az otthon definíciója így a gyerekfejjel elhagyott vidéki kúria irodalmi hangulatú leírásaként jelenik meg.

„Hát otthona neki a Lehel utca? A kolbászszagú pecsenyesütő sátor mögött a rabicfalú ház, az örökké dohos és dohányszagú trafik? Otthon? Otthon csak egy volt, Kisasszonyfalván. Otthon nemsokára befagy az Olt, Juon fakorcsolyát készít. Léket vág. Pisztrángra halásznak. Api dohányt szital a férfiszubában, a fehér csempeagyulóban lobogva ég a tűz, s Málka Maupassant Egy életét talán huszadszor olvassa el. A padláson egerek zörgetik a diót, és Péter nem ír, megint nem ír... Otthon? A Lehel utcában?”⁴⁸

Ugyancsak visszatérő elem az elhagyatottság, otthontalanság érzés, a többnyire kudarcjal járó beilleszkedési próbálkozások, illetve egy erőteljes önheroizálási tendencia, amelynek fényében a menekültek, és az általuk képviselt, pontosan nem artikulált értékrend potenciálisan emancipálhatná az erkölcsileg, emberileg kiüresedett fővárost. Ez helyenként kulturális misszióként jelenik meg (ti. a menekültek lennének az igazi művészet letéteményesei, létrehozói, felismerői), ugyanakkor ebben a szemléletben egyértelműen szerepet játszik a monoetnikus megközelítés, hiszen a menekültek feltételezett erkölcsi fölényét az alapozza meg, hogy a tradicionális, patriarchális életmód és az etnikailag tiszta, keresztény magyar értékek szimbolikus hordozóiként jelennek meg egy multietnikus, ugyanakkor részben emiatt, részben a modernizáció magasabb fokán álló nagyváros volta miatt kárhóztatott Budapesten.

Kisebb-nagyobb különbségekkel voltaképpen az itt bemutatott regények mindegyike hanyatlástörténet. A trianoni Magyarországra menekülő családok széthullásának, vagy súlyos kompromisszumok árán való megmaradásának történetével a szerzők végső soron saját társadalmi rétegük (és mivel mindannyian határon túli gyökerekkel rendelkeznek), közvetlen családjuk, környezetük tapasztalatát próbálják ebben a keretben megírni, ahhoz hasonlóan, ahogyan a nemzedéki regények is működnek, amelyek egy-egy korcsoport jellegzetes tapasztalatvilágára építenek, és többnyire ugyancsak egy adott közösség felbomlásának a történetét mutatják be.

Ugyanakkor irodalmi kanonizációs szempontok is szerepet játszhattak abban, hogy a menekültek problémája nem tudott egységes, nemzeti ügyként tematizálódni a szépirodalomban, és később a nemzeti emlékezetben sem, hanem megmaradt viszonylag marginális, többnyire a revizionista kultuszba beépülő témának.

Először is maguk a szerzők nem tartoztak a korszak legnagyobb presztízsű, legismertebb prózaírói közé, életkoruk vagy más érdekeltségeik folytán

⁴⁸ IGNÁCZ: *i.m.*, II., 165–166. p.

marginálisabb pozíciót foglalnak el a harmincas évek irodalmi színpadán. (Zilahy ebből a szempontból kivételnek számít, ő a harmincas évek egyik népszerű írója, aki azonban ugyanebben az időszakban egy új médium, a film irányába tájékozódik.) Jékely 1936-os irodalmi jelentkezését ugyan már a kortárs kritika kiemelt jelentőségüként méltatja, ám ezek a méltatások az Éjszakák című verseskötetére vonatkoztak, regényeit a Nyugat harmadik nemzedékének álom és nosztalgia erőterében alkotó prózaíróinak munkásságával rokonítja, és jóval kevesebb lelkesedéssel fogadja a kritika.

Az itt elemzett regények recepciójára egységesen jellemző, hogy viszonylag kevés jelentős kortárs kritika született róluk, hatásuk továbbgyűrűzése is meglehetősen csekély. (Noha Török Sándor regényéből készült színpadi változat, Zilahyéból pedig olasz, spanyol és bolgár nyelvű fordítás.⁴⁹)

Irodalmi emlékezetből való kiesésüket részben történelmi események alakulása is megkönnyítette, társadalmi háttérük, vagy korábbi szerepvállalásuk folytán egyik szerző sem tartozott az 1945 után berendezkedő rendszer által támogatottak körébe, sem a téma, sem annak megközelítése nem volt beilleszthető a szocialista realizmus szempont- és témavilágába. Hosszú ideig maguk a szerzők sem publikálhattak, ezeket a regényeiket pedig csak évtizedek múltán, gyakorlatilag a szocialista rendszer bukását követően lehetett újra publikálni, amikor azonban az irodalmi ízlés már jelentősen megváltozott. (Egyetlen kivétel Ignác Rózsa regénye, amelyet bizonyára a Horthy-korszak elitjével szemben élesen kritikus hangjának köszönhetően már 1985-ben újra megjelentetett a Magvető Kiadó.)

Végül marginalizálódásukhoz az is hozzájárulhatott, hogy ezek a regények a két világháború közti irodalom nagy erővonalainak, az urbánus-népi szembenállásnak valamiképpen a vakfoltjába esnek. A tradicionális, rurális, a modern nagyvárossal szemben egyértelműen ellenszenvet, vagy legalábbis gyanakvó tartózkodást megfogalmazó világszemlélet, amelyet képviselnek, eltávolította őket a modernista, urbánus esztétikai közegetől, ugyanakkor a jellegzetesen középosztálybeli szereplők életének, döntéseinek ábrázolása kívül esett a népi mozgalom jegyében alkotó szerzők érdeklődésének fő körén.

A trianoni menekültek, köztük a vagonlakók története tehát nemcsak hogy nem tudott egységes nemzeti üggyként tematizálódni a két világháború közti szépirodalomban és azon keresztül a nemzeti emlékezetben, de mondhatni a vagonlakások felszámolása után csupán apró epizódja lett a háborús területvesztés nagyobb narratívájának.

⁴⁹ *La ciudad en vagones*, Barcelona, 1944, *Prokudeniât grad*, Sofia, 1942, *La città che cammina*, Milano, 1939.